

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

БУЛГАКОВА Оксана Володимирівна

УДК 94 (477) 316.343.652 (65.016+06.011) «1954/1964»

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(СЕРЕДИНА 1950-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-х рр.):
ФОРМУВАННЯ, СТАНОВИЩЕ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України другої
половини ХХ ст.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Коляструк Ольга Анатоліївна,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла
Коцюбинського,
завідувачка кафедри історії та культури
України;

кандидат історичних наук, доцент
Прохоренко Оксана Анатоліївна,
Національний педагогічний університет
імені Михайла Драгоманова,
доцент кафедри історії та філософії історії.

Захист відбудеться «28» вересня 2018 року о 14.00 на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України за адресою:
01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту історії України НАН
України (01001 м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий «17» серпня 2018 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Зростання суспільно-політичної активності громадян України в останнє десятиліття актуалізує досвід громадянського розвитку в минулі історичні періоди. Надзвичайно цінним у цьому аспекті є т.зв. хрущовська відлига. Після смерті Й. Сталіна та доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» українське суспільство активізувалося у пошуках нової парадигми суспільно-політичного розвитку. Українська інтелігенція, усвідомлюючи необхідність змін, опинилася серед рушійних сил «відлиги» в культурній сфері, а згодом, незадоволена політичним курсом, стала важливою складовою руху шістдесятників і дисидентів.

Науково-педагогічна інтелігенція, яка виконує важливі функції, була особливою частиною радянського соціуму. У ті роки вона перебувала у складному становищі. Від умов праці, настроїв, повсякденного життя залежало виконання науково-педагогічною інтелігенцією своїх функцій, серед яких однією з головних була навчально-виховна. Від способу формування та умов праці залежала її кваліфікація, а матеріально-побутове забезпечення впливало на престижність статусу викладача.

Сьогодні діяльність науково-педагогічної інтелігенції потребує поглибленого вивчення у рамках соціальної історії, адже вплив викладачів на студентську молодь як інтелектуальний капітал країни є надзвичайно важливим. Попри значний інтерес до історії інтелігенції радянської України періоду «хрущовської відлиги», вона вивчена не повно. Наявні дослідження про інтелігенцію на сьогодні не розкривають усієї повноти її тогочасного становища. Відхід від класової матеріалістичної методології нині дозволяє розкрити нові грані цієї професійної верстви, особливо враховуючи розмаїття джерел. Ці та низка інших обставин й визначають наукову актуальність і суспільне значення даної дисертаційної роботи.

Отже, **об'єктом** вивчення є інтелігенція України, її роль і місце в суспільстві.

Предмет висвітлення становить науково-педагогічна інтелігенція радянської України в середині 1950-х – першій половині 1960-х рр., процес її формування, становище та діяльність.

Мета дослідження – з'ясувати характерні особливості науково-педагогічної інтелігенції як окремої соціо професійної групи, умови її формування, функції, місце в науковому середовищі, настрої, матеріально-побутові умови життя.

Завдання:

- проаналізувати історіографію теми, виявити та схарактеризувати джерельну базу;
- виявити джерела формування науково-педагогічної інтелігенції, встановити її кваліфікаційні характеристики;
- простежити й оцінити виконання викладачами своїх функцій;
- визначити місце викладачів у структурі наукової інтелігенції;
- схарактеризувати стосунки викладачів вишів з владою;
- простежити суспільно-політичну реакцію викладачів на XX з'їзд КПРС та його рішення;
- дослідити матеріально-побутове забезпечення та суспільну поведінку науково-педагогічної інтелігенції.

Хронологічними межами роботи визначено середину 1950-х – першу половину 1960-х рр. Нижня межа відображає початок післясталінських перетворень у радянській Україні,

обмежену лібералізацію життя в усьому Радянському Союзі, тоді як верхня межа пов'язана з усуненням від влади М. Хрущова у жовтні 1964 р. і новим курсом Л. Брежнєва.

Територіальні межі теми охоплюють територію Української РСР станом на 1964 р. з урахуванням поточних змін внутрішнього адміністративно-територіального поділу.

Наукова новизна роботи полягає у виявленні особливостей і характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР другої половини 50-х – першій пол. 60-х рр. XX ст. як специфічної соціо професійної групи населення.

Вперше:

- простежено шляхи поповнення рядів науково-педагогічної інтелігенції;
- охарактеризовано місце науково-педагогічної інтелігенції у структурі наукової інтелігенції;
- проведено комплексний аналіз кваліфікації викладачів вишів різних спеціальностей;
- висвітлено суспільно-політичні настрої викладачів вищої школи після XX з'їзду КПРС;

– виявлено та охарактеризовано прояви корупції в середовищі науково-педагогічної інтелігенції;

- розкрито фаховий поділ працівників вищої школи;

подальшого розвитку набули:

- висвітлення стосунків науково-педагогічної інтелігенції з владою;
- оцінки способів формування науково-педагогічної інтелігенції;
- дослідження матеріально-побутового становища інтелігенції вищої школи;

уточнено:

- функції науково-педагогічної інтелігенції;
- ефективність комплектування вишів за допомогою конкурсів;
- уточнено оцінку престижності праці викладачів.

Зв'язок з темами. Дослідження виконувалося в рамках трьох тем відділу історії України другої половини XX століття: «Соціальні трансформації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.)» (державний реєстраційний номер 0110U001018), «Українське суспільство в другій половині 1940-х – середині 1960-х рр.: між традицією і модернізацією» (державний реєстраційний номер 0113U002037) та «Україна в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х: структури і практики повсякденності» (державний реєстраційний номер 0115U006870).

Наукова апробація. Дисертація обговорювалася на засіданні відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України.

Окремі положення та висновки дисертації доповідались на міжнародних науково-практичних конференціях «Розвиток науки в університеті за 170 років очима молодих вчених та студентів» (Київ, 2004), «Історія повсякденності: теорія та практика» (Переяслав-Хмельницький, 2010), «28-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених» (Харків, 2010), «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень 75 років інституціонального буття» (Київ, 2011), «Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією» (Ніжин, 2012), а також Всеукраїнській науковій конференції «Особистість в українській історії: погляд крізь віки» (до 100-річчя з дня народження академіка НАН України П.Т.Тронька) (Київ, 2015).

Публікації. Зміст роботи відображено у 15 публікаціях, 5 з яких у фахових виданнях, визначених переліком ДАК України.

Обсяг і структура дисертації. Робота складається зі змісту, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, списку використаних джерел та літератури, додатків загальним обсягом 248 сторінок. Основний текст складає 190 сторінок. Список використаних джерел та літератури налічує 490 позицій на 49 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні та географічні рамки, розкрито наукову новизну, практичне значення роботи, апробацію отриманих результатів та структуру дисертації.

Розділ перший **«Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження»** складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 *«Історіографія дослідження»* проаналізовано особливості дослідження науково-педагогічної інтелігенції Української РСР зазначеного періоду в науковій літературі радянської доби, незалежної України та англomовній історіографії. Зазначено, що образ науково-педагогічної інтелігенції, сформований радянською історіографією, був досить позитивним. Інтелігенція була «народною», народженою новою владою, тому наявні окремі недоліки не носили принципового характеру. Документальні свідчення про аморальні випадки ігнорувалися, адже вважалося, що радянська інтелігенція високоморальна. У цілому, можна говорити про глянцевиий образ інтелігенції загалом і науково-педагогічної інтелігенції зокрема, який потребує переоцінки з урахуванням сучасних методологічних засад та ширшого кола джерел.

Відомим дослідником радянської інтелігенції був український радянський історик Ю. Курносов. Він розглянув процес формування інтелігенції (спеціалістів) починаючи зі студентських лав, аналізуючи критерії відбору студентів до вишів. Дослідник навів дані, що кількість наукових працівників у порівнянні з іншими спеціалістами зростала найшвидше – у 3,3 рази¹, при тому оминалося питання про її якісні характеристики.

Свої підходи до вивчення інтелігенції радянського періоду наявні в сучасній українській історіографії, яка представлена працями В. Даниленка, Г. Касьянова, О. Коляструк, М. Кузьменка, Т. Марусик, О. Прохоренко та ін. Науково-педагогічна інтелігенція хрущовського періоду має певну традицію вивчення у сучасній українській історіографії. Так, Г. Бойко акцентувала на складних умовах життя і праці викладачів 1950-х – 1960-х рр., незадовільному забезпеченні їх житлом тощо². О. Онищук торкнулася формування науково-технічної інтелігенції у контексті розвитку ВПК, аспірантури, відзначила суперечності державної політики щодо підготовки високоякісних спеціалістів технічної галузі³.

¹ Курносов Ю.О. Інтелігенція УРСР і науково-технічний прогрес (1959–1970 рр.). – К.: Наукова думка, 1975. – С.59-61.

² Бойко Г. Проблеми матеріального забезпечення життя і умов праці науково-педагогічної інтелігенції Української РСР у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр XX ст. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки : [збірник наукових праць] / Міністерство освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 10. – С.95-106.

³ Онищук О.О. Система підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції через мережу вищих навчальних закладів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXVI. – С.180–186; Онищук О.О. Науково-технічна інтелігенція УРСР в системі економічних відносин у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. //

І. Бодрухіна, розглядаючи соціально-побутові умови життя інтелігенції Донбасу, на нашу думку, недостатньо розкрила соціальний аспект⁴. Проведення конкурсів як методу відбору викладачів вищої школи упродовж радянської доби провела Л. Смолярова⁵, проте обмежилася лише історико-правовим аналізом проблеми, не оцінюючи їхню ефективність. Повсякденне життя викладачів педагогічних вишів УРСР періоду «відлиги» дослідив О. Лук'яненко, а біографії окремих учених та викладачів цього періоду стали об'єктом зацікавленнь С. Юсова, О. Мельника та ін.

У контексті дослідження вищої школи один параграф дисертації присвятила науково-педагогічній інтелігенції О. Сергійчук. Вона розглянула становище в аспірантурі у 1950-х – 1960-х рр., констатувала недостатню роботу з приймання аспірантів, їх незадовільну підготовку, слушно вказала на об'єктивні причини такого становища⁶. Аналізуючи розвиток вищої школи західного регіону доби «відлиги», дослідниця М. Ветрова зазначила, що у перші повоєнні роки влада певною мірою не застосовувала репресивні заходи проти студентів і викладачів, перевага надавалася заходам громадського морального тиску на тих, хто вважався «відступником»⁷.

Повільна заміна матеріалістичної методології в українській історіографії спричиняє здебільшого інституційний аспект вивчення історії вищої школи, тоді як її соціальний аспект поступається. Специфіка довідкових видань, що стосуються біографій заслужених педагогів різних факультетів, обумовлює незначну увагу до соціального портрета викладачів. Зазвичай згадуються професійні здобутки, тоді як, наприклад, володіння іноземними мовами, закордонні наукові відрядження, сімейний стан тощо залишаються поза увагою дослідників.

Питання історії радянської інтелігенції порушували в англійській історіографії Б. Тромлі, М. Метьюз, Л. Чьорчворд та ін. Як підкреслює Н. Лаас у кандидатській дисертації про англійську історіографію соціальної історії України другої половини 1940-х – середину 1960-х рр., брак оригінальних джерел спричинив труднощі для закордонних учених при дослідженні соціального устрою СРСР⁸. Отже, в історіографії науково-педагогічної інтелігенції хрущовського періоду наявні прогалини, які спонукали нас звернутися до їх дослідження.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» охарактеризовано залучені офіційні документи, документи приватного характеру та публіцистику.

У процесі підготовки дисертаційного дослідження використовувалися матеріали таких архівосховищ: ЦДАГО України, ЦДАВО України, ГДА СБУ, Державний архів м. Києва, Державний архів Київської області, Державний архів Чернігівської області.

У ЦДАГОУ нами використано матеріали фонду КПУ (ф. 1). Перш за все, нами використано документи відділу науки і культури ЦК (оп. 71). Аналіз цих документів

Гуманітарний журнал. – 2014. – №1-2. – С.123–135.

⁴ Бодрухіна І.М. Соціально-побутові умови життя радянської інтелігенції Донбасу періоду «відлиги» // Гілея. – 2012. – Вип. 55. – С. 174–178.

⁵ Смолярова Л.М. Конкурсний відбір науково-педагогічних працівників: історико-правовий аналіз // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 48. – С.83–90.

⁶ Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр. Дисертація на здобуття наук. ступ. к.і.н. – К., 2002. – 225 с.

⁷ Ветрова М.Л. Вища школа західної України в умовах лібералізації суспільно-політичного життя // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2006. – С.292.

⁸ Лаас Н.О. Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. XX ст. в англійській історіографії. Дисертація на здобуття наук. ступ. к.і.н. – К., 2009. – С.55.

(звернення вишів, прохання, доповідні записки тощо) свідчить, що освітяни дуже часто апелювали не лише до профільного міністерства, а й до відділу науки і культури ЦК КПУ. Вони засвідчують великий обсяг роботи цього відділу з керівництва цілою галуззю. Перелік конкретних різновидів документів цього опису (документація Управління у справах вищої школи при Раді міністрів УРСР, звітні інформації обкомів КПУ, інформаційні записки та супровідні документи, різноманітні матеріали профільного відділу) дають підстави зробити висновок, що їх опрацювання дозволяє розкрити широкий перелік аспектів історії як інституційної, так і соціальної історії науково-педагогічної інтелігенції.

Важливе значення для висвітлення проблеми мають документи і матеріали ЦДАВО України, де зберігається діловодство виконавчих органів влади, зокрема профільних комітетів та міністерств. У фонді 582 (Статистичне управління УРСР при Центральному статистичному управлінні Ради Міністрів СРСР, 1948–1960, та Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР, 1960–1978 рр.) міститься узагальнена інформація про вищі Української РСР, контингент студентів тощо. Матеріали опису 10 цього фонду відображають діяльність «Відділу статистики культури» з багатьма даними про виші. У фонді МВО УРСР (1955–1959 рр.), згодом – МВССО УРСР (1959–1991 рр.) зберігається листування з органами партійної влади, конкретними вишами, заяви та їхній розгляд тощо. Особливу цінність становлять стенограми засідання різних нарад керівництва, на яких їхні учасники у присутності партійних і міністерських високопосадовців розповідали про стан справ у їхньому виші.

Радянське суспільство перебувало під постійним моніторингом спецслужби – КДБ, оперативні документи якого зберігаються в ГДА СБУ (хоча деякі матеріали надсилалися в партійні та державні органи, тому їх можна знайти в ЦДАГОУ і ЦДАВО України). Її діяльність проводилася за допомогою агентури, яка діяла також і в вишах. У ГДА СБУ зберігаються оперативні документи про становище, настрої, проблеми різних соціальних груп, їхню реакцію на важливі суспільно-політичні події, антидержавні випадки тощо. Аналіз цих документів засвідчує, що науково-педагогічна інтелігенція перебувала серед об'єктів контролю нарівні з іншими. Практично у всіх зведеннях про настрої населення можна зустріти приклади висловлювань викладачів чи педагогів загалом.

Поточна діловодна документація столичних вишів зберігається у фондах ДАК. Її комплексне опрацювання дозволяє скласти уявлення про практичну організацію діяльності вишів, оцінити характер відносин між різними центрами та субцентрами влади (ректорат-деканат-кафедра), проаналізувати розпорядження і накази з наукової та навчально-методичної роботи, плани роботи підрозділів вишів та звіти про діяльність професорсько-викладацького складу. У фонді КДУ (ф. 1246) опрацьовано стенограми, робочі плани, звіти тощо, що розкривають умови роботи викладачів історичного (історико-філософського) факультету, тематику актуальних науково-дослідних робіт і т.д. Особові справи працівників вищої школи містять систематизовану інформацію про їхній життєвий і трудовий шлях, що є цінним для комплексного оцінювання покоління науково-педагогічної інтелігенції 1950-х – 1960-х рр. Матеріали ДАЧО інформують про діяльність педагогічних колективів вишів Чернігова та Ніжина. Використані нами особові фонди сприяли кращому розумінню умов викладацької праці та формування наукових інтересів.

Цікавий приклад усної історії – це опитування колишніх і нинішніх працівників Дніпропетровського національного університету, започаткований у 2012 р. У 75 питаннях

анкети розкриваються як сторінки офіційної історії науково-педагогічних кадрів, так і реалії викладацького повсякдення.

При дослідженні науково-педагогічної інтелігенції хрущовського періоду опрацьовано збірники документів і матеріалів, що характеризують як епоху загалом, так і сферу вищої освіти зокрема. Збірник «Вища школа» публікував багато уривків документів, опускаючи частину суттєвої інформації. До важливих видань слід віднести збірник «Бюллетень Міністерства вищого образования ССРСР».

Доповнює опубліковані документи мемуарна література. Аналіз спогадів ускладнюється низкою обставин: виявленням спонукальних мотивів до їх написання та ретроспективністю, що іноді призводить до хронологічних помилок. Корисними є спогади І. Рибалки, В. Кадєєва та інших.

Джерельну базу дисертації суттєво збагатила періодична преса. Цінність становлять такі видання, як «Радянська освіта», центральні видання. Важливе місце у цьому переліку посідає «Радянська освіта» – орган Міністерства освіти і республіканського комітету профспілки працівників вищої освіти, школи і наукових установ УРСР. Загалом, джерельна база різноманітна і достатня до розкриття теми дослідження.

У підрозділі 1.3 «*Теоретико-методологічні засади дослідження*» характеризуються наукові засади дисертації. У роботі застосовувалися загальнонаукові методи як індукція та дедукція. Описовий метод сприяв сполученню різних сюжетів в один, аналітичний текст. Аналіз і синтез використано як загальнонаукові методи дослідження. Завдяки проблемно-хронологічному методу вдалося розкрити динаміку становища науково-педагогічної інтелігенції у розглядуваний період, її формування та основні функції, з суворим дотриманням хронологічної послідовності й генетичного зв'язку.

Застосований нами в дослідженні принцип історизму зумовив розгляд науково-педагогічної інтелігенції за унікальних історичних обставин, які склалися в період, що вивчається. Їх унікальність полягає у контрольованому «ліберальному повороті», що виявився незавершеним. Конкретні завдання «комуністичного будівництва» обумовлювали політику влади щодо інтелігенції та діяльності працівників вищої школи. Використання методу статистичного аналізу при роботі з даними радянської статистики допомогло простежити ключові зміни в професійних характеристиках науково-педагогічної інтелігенції, її трансформаціях, пов'язати з кількісними та якісними змінами суспільного життя і виявити багато прихованих деталей. У роботі використано концепт В. Данхем про «велику угоду» влади та середнього класу, за якою влада дозволяла певним групам населення окремі проступки в обмін на їхню лояльність.

Таким чином, попри наявність праць, які торкаються історії науково-педагогічної інтелігенції УРСР хрущовського періоду, її соціальний портрет залишається недостатньо дослідженим, водночас різноманітна джерельна база створює передумови для цього.

Другий розділ «**Науково-педагогічна інтелігенція: формування та функції**» складається з трьох підрозділів, у яких з'ясовано комплектування науково-педагогічною інтелігенцією вишів та її кваліфікація, основні функції працівників вищої школи та місце науково-педагогічних працівників у структурі інтелігенції, пов'язаної з науковими дослідженнями.

У підрозділі 2.1 «*Формування науково-педагогічних кадрів та їхня кваліфікація*» розглядається процес підготовки кадрів через аспірантуру, комплектування вишів за допомогою конкурсів на заміщення посад та шляхом залучення з виробництва.

З'ясовано, що підготовка науково-педагогічної інтелігенції в аспірантурі вишів та академічних інститутів у досліджуваний період проходила складно в силу об'єктивних матеріальних і кадрових причин. Неповна укомплектованість аспірантур, низька успішність аспірантів, труднощі подальшого працевлаштування були типовими проблемами для освітньої сфери республіки й негативно позначалися на кількості захистів дисертацій. Так, із прийнятих у 1953–1957 рр. до Харківського інженерно-економічного інституту 49 аспірантів захистили дисертацію лише 13, без захисту закінчили 20, а 7 осіб були відраховані за невиконання індивідуальних планів. З 10 докторських і 15 кандидатських дисертацій, передбачених до захисту перспективним планом розвитку Харківського юридичного інституту на 1959–1965 рр., була захищена лише одна докторська і 10 кандидатських дисертацій. У роботі розкриваються причини такого становища.

Покращити склад науково-педагогічних кадрів влада сподівалася також за допомогою конкурсної системи заміщення посад. Виявлені архівні документи дають підстави переглянути окремі оцінки про ефективність конкурсів як методу відбору до вишів кращих працівників. У 1957 р. був проведений конкурс на заміщення понад 20 посад на 8 кафедрах Одеського електротехнічного інституту. Як писав 20 червня 1957 р. у ЦК КПУ секретар Одеського обкому партії М. Максименко, «конкурс закінчився, майже всі посади заповнені, однак кафедри не поповнились новими висококваліфікованими спеціалістами». Така ситуація була характерна для майже всіх вишів УРСР. Таким чином, проблеми комплектування науково-педагогічної інтелігенції визначили заповнення кафедр та факультетів викладачами низької кваліфікації за формальними критеріями.

У підрозділі 2.2 *«Суспільна, пропагандистська і навчально-виховна функції викладачів»* розглядаються види діяльності науково-педагогічної інтелігенції, пов'язаної з професією. Зазначається, що головне завдання, яке влада покладала на працівників вищої школи, полягало у пропагандистській роботі, здійснюваній у різних формах. Під час занять цією роботою інтелігенція зобов'язана була інформувати населення про актуальні події внутрішнього життя, діяльність КПРС та радянського уряду, міжнародну обстановку тощо. Цим займалися здебільшого викладачі кафедр суспільних наук, менше педагогічне навантаження яких доповнювалося значною за обсягом лекторською роботою поза вишами.

Примноження знань, створення та публікація наукової продукції, передача культурницького потенціалу складала зміст суспільної функції. Повільно вирішувалися проблеми із забезпеченням навчально-виховного процесу необхідними приміщеннями, лабораторіями, обладнанням та інвентарем. Навчання часто проводилося у дві або три зміни, що створювало незручності для оптимального використання робочого часу викладачами. Коли директор Київського політехнічного інституту О. Плигунов у 1956 р. скаржився на відсутність можливості показати іноземцям інститутські лабораторії, він додавав, що «у нас ще значна кількість електротехнічного обладнання німецького, застарілого, дуже старих років». Гостра потреба створення нових підручників часто вирішувалася за рахунок перекладу російських аналогів.

Головна за призначенням науково-педагогічної інтелігенції навчально-виховна функція здійснювалася нею у складних умовах матеріального характеру. Водночас у дисертації наводяться приклади переобтяження викладачів позаурочними заходами – політичними інформаціями та бесідами зі студентами, організацією їхнього культурного дозвілля, відвідування студентського контингенту в гуртожитках тощо. Сукупність цих факторів призводила до відсутності у працівників вищої школи вільного часу, необхідного

для підвищення власної кваліфікації, підготовки наукових праць, захисту дисертацій. Виховання здійснювалося у дусі цілковитої політичної відданості Компартії та Радянській державі, а підготовка фахівців-професіоналів для всіх сфер життя відставала. Загалом, поліфункціональна діяльність інтелігенції проходила у складних умовах, проте вона самовіддано працювала, виховувала молодь на здорових моральних засадах.

У підрозділі 2.3 *«Науково-педагогічні працівники у структурі наукової інтелігенції»* проаналізовано фаховий поділ як усієї, так і науково-педагогічної інтелігенції.

Станом на 1 листопада 1965 р. у вишах працювало 33815 осіб, або 30% від загальної кількості наукової та науково-педагогічної інтелігенції. При цьому лише близько третини з них мала науковий ступінь чи вчене звання. Водночас майже 90% докторів наук та понад половина кандидатів наук працювали у вищій школі. Однак більшість викладачів вищої школи наукового ступеня чи вченого звання не мали.

Державний пріоритет віддавався важкій промисловості, тому більше уваги приділялося природничим наукам. Закономірно, що більшість студентів і викладачів розташовувалися у великих промислових центрах – Києві, Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Львові. Серед гуманітарних наук найбільша кількість науковців була пов'язана з філологією, тоді як інші науки (історія, право, педагогіка, філософія) мали порівняно невелику кількість кваліфікованих працівників. Незважаючи на більшу кількість учених природничих наук, у вишах працювало відносно мало кандидатів технічних наук, адже вони були потрібні у спеціальних конструкторських бюро. Натомість значна більшість кандидатів наук – ветеринарів, юристів, медиків – працювали саме у вишах.

Особливе становище техніків, фізико-математиків та інших проявлялося в більшому державному замовленні в аспірантуру, відкритті нових спеціальностей на кафедрах, для викладання профільних дисциплін залучалися фахівці з виробництва. Водночас зворотнім боком таких завищених вимог був низький відсоток захистів дисертацій через нестачу кваліфікованих наукових працівників тощо. Серед гуманітарних наук своїм становищем виділялися викладачі кафедр суспільних наук, які викладали партійно-політичні дисципліни. Вони мали удвічі менше педагогічне навантаження, проте проводили громадські політінформаційні заходи.

Таким чином, у структурі наукової інтелігенції працівники вищої школи займали третю частину. Поглинувши майже всіх докторів наук і домінуючу частину кандидатів наук, вища школа все ж залишалася сферою, де кваліфіковані кадри перебували у меншості.

У розділі III **«Позанавчальне життя науково-педагогічної інтелігенції»** висвітлено стосунки викладачів з органами влади, політичні настрої та вплив матеріально-побутових умов на працю викладачів.

У підрозділі 3.1 *«Відносини викладачів вишів з органами влади»* аналізується характер взаємин представників органів влади з викладачами вишів. Зазначається, що у Радянському Союзі влада контролювала усі сфери життя, у тому числі діяльність науково-педагогічної інтелігенції. Турбота про неї проявлялася у декларуванні великої ролі, що її відігравали працівники вищої школи, а також у регулярних обговореннях освітніх і наукових справ на партійних засіданнях. Така підвищена увага до освітньої сфери гарантувала сприяння органів виконавчої влади освітянам, проте з іншого боку вона свідчила про зарегульованість і жорстку контрольованість цієї сфери. Остання проявлялася в регулярних перевірках діяльності вишів, значній кількості розпоряджень та інструкцій «згори». Найбільшу повагу викладачі мусили демонструвати ЦК КПРС, потім – союзному уряду, далі – ЦК КПУ та

українському уряду. Лояльність до спецслужби належало засвідчувати щоденною поведінкою та справами.

Влада цінувала такі риси викладачів як лояльність, відданість, слухняність, ідейність. Так, представлена для нагородження Грамотою Верховної Ради УРСР характеристика кандидата історичних наук, доцента Київського державного університету ім.Т.Г. Шевченка П. Шимко-Шмаги складалася з трьох умовних частин – професійних здобутків, інформації про його участь у суспільно-політичному житті, морального портрету. Старанність і сумлінність, політична лояльність могли слугувати кар’єрному зростанню викладача.

Проявом нових тенденцій в їх радянському вигляді була можливість звільнення викладачів з роботи на підставі звернень студентів, що відбувалося за посередництва партійного комітету.

У дисертації констатується, що середовище вишів перебувало під щоденним контролем КДБ. Постійна праця викладачів з молоддю, яка схильна до бунтівливих настроїв та нестандартної поведінки, змушувала владу слідкувати за викладачами, які могли прищеплювати студентству шкідливі погляди. Свідченням наявності у лавах науково-педагогічної інтелігенції таємних інформаторів КДБ може бути підтримка спецслужбою участі викладачів у міжнародних наукових форумах та працевлаштуванні в радянських дипломатичних представництвах. Так, у 1965 р. КДБ підтримав направлення на роботу в секретаріат ООН В. Махнорилова, доцента Київського інституту народного господарства. У 1966 р. спецслужба підтримала участь у конференції Міжнародного центру теоретичної фізики в Італії старшого викладача КДУ В. Бобиря.

За визначальної ролі органів влади, перш за все партійної, у відносинах з науково-педагогічною інтелігенцією остання не була цілковито безправною, адже науково-експертна допомога працівників вищої школи була украй необхідна органам влади, яким бракувало фахівців.

Підрозділ 3.2 *«XX з’їзд КПРС і суспільно-політичні настрої викладачів»* присвячено реакції науково-педагогічної інтелігенції на секретну промову М. Хрущова *«Про культ особи та його наслідки»*.

Зазначено, що партійні органи уважно відслідковували хід обговорення промови Першого секретаря та реакцію населення на неї. Численні інформації про настрої учасників нарад та зборів давав підстави партійцям доповідати в ЦК про *«одностайне схвалювання роботи, проведеної Центральним Комітетом КПРС по відновленню ленінських норм партійного життя»*.

За результатами аналізу джерел науково-педагогічну інтелігенцію за настроями після XX з’їзду КПРС у дисертації класифіковано на три групи. До першої належала значна частина викладачів, які розгублено зустріли інформацію про промову М. Хрущова та наслідки, що безпосередньо впливали з неї. Як заявляв викладач історії Станіславської обласної партійної школи Патлажан, *«мені не зовсім ясно як воно буде тепер. Раніше все було понятно: громадянська війна, злом буржуазної машини і точка. Тепер це не зовсім ясно»*. Викладачів непокоїла потенційна зміна політичного курсу та перебудова змісту освіти, тож на таких зборах освітяни питали, чи використовувати у навчальному процесі твори Й. Сталіна тощо. У різноманітних донесеннях чітко простежувалася нерішучість і страх викладачів. Науково-педагогічна інтелігенція не була самостійною, вона була залякана, тому вимагала від влади чітких указівок про межі дозволеного і недозволеного при викладанні суспільних наук у нових умовах після XX з’їзду.

У другій групі працівників вищої школи висловлювання відображали уміння викладачів критично сприймати дійсність, усвідомлювати деформації сталінізму та необхідність змін. Так, на партійних зборах у Київському педагогічному інституті ім. О. Горького викладач Марченко в своєму виступі заявив, що між 1917–1956 роками «ми пішли недалеко, бо ці роки були зв'язані з культом особи». Він висловив думку, «що українська культура за роки радянської влади розвивалася менше, ніж в дореволюційні роки, що зараз немає майже українських шкіл і ми маємо факти, коли в школах діти не можуть навчатися українською мовою». Марченко вважав, що цензура у видавництвах більш суворі, ніж це було при царській владі. «Пасивна» реакція колег свідчила або про мовчазну солідарність з Марченком, або про страх покарання за свої критичні висловлювання. Інші прояви критичного оцінювання дійсності торкалися недовіри побутового життя.

Нарешті, для викладачів третьої групи характерні негативні відгуки на адресу М. Хрущова за критику його попередника. Негативізм оцінок М. Хрущова обґрунтовувався державницькими міркуваннями, потенційною репутаційною шкодою для СРСР, хоча можна припустити, що це було свого роду прикриття для висловлювання власного несприйняття десталінізації.

У дисертації констатується, що деякі викладачі продовжували читати лекції з використанням праць Й. Сталіна, проте оминали згадки його прізвища. Тобто, інтелігенція перебудовувалася повільно, оскільки втратила самостійність у визначенні освітніх пріоритетів.

У перспективі впровадження в життя рішень XX з'їзду обернулося для науково-педагогічної інтелігенції запровадженням у 1956/57 н.р. нових навчальних дисциплін політичного характеру. Влада ще раз підкреслювала невіру в можливість інтелігенції самостійно розібратися в характері та наслідках суспільно-політичних змін у країні, породжених XX з'їздом, реагувала на розгубленість викладачів. Оцінюючи ідеологічний рівень підготовки науково-педагогічної інтелігенції як низький, Компартія побоювалася, що викладачі не справляться із завданням коментування поточних подій, вийдуть за рамки. Для науково-педагогічної інтелігенції це обернулося додатковим регламентуванням.

У підрозділі 3.3 *«Матеріально-побутове становище викладачів вишів»* зазначається, що воно, попри покращення соціальної інфраструктури, залишалося складним і суттєво впливало на працю науково-педагогічної інтелігенції.

Однією з найгостріших залишалася житлова проблема. Наприклад, за даними ректора КДУ І. Швеця, на початку 1956 р. 119 родин викладачів університету не мали житла, а майже 120 осіб проживали в жахливих умовах. Наявність власного житла дозволяє людині відчувати певну безпеку, отримувати приватність, насолоджуватися домашнім затишком, взагалі жити більш-менш комфортно. Саме вирішення цієї фізіологічної проблеми дозволяло переходити до задоволення екзистенційних потреб та соціальних і духовних запитів. Незабезпеченість житлом не сприяла творчому зростанню викладачів, їхній зосередженості на професійній діяльності. Водночас дефіцит житла та фактично єдиний спосіб розв'язання цієї проблеми (отримання службового житла) робило частину викладачів залежно лояльнішою до працедавця.

Основні доходи працівників вищої школи складала офіційна заробітна плата, тоді як неофіційні прибутки були практично відсутні. Зокрема, політика зближення науки і виробництва дозволяла виконувати госпдоговори, що іноді призводило до профанації. Інший спосіб, що не заохочувався владою, було репетиторство.

Приватне життя науково-педагогічної інтелігенції перебувало у фокусі уваги партійних та контролюючих органів, адже від викладачів вимагалось бути взірцями для молоді й громадян, високо нести почесне звання радянського педагога. Критикувалося їхнє прагнення до кращого облаштування свого побуту. Влада була схильна бачити викладачів радше аскетами у матеріальному відношенні, проте з багатим духовним світом. Це суперечило людській природі, тим більше у хрущовські часи, коли покращувалося забезпечення населення товарами і послугами.

У хрущовські роки поширилася тенденція проведення відпусток на морі, що було притаманним і для керівників вишів, які, маючи більші можливості, могли проводити відпустки в оптимальний сезон. Проте ректори (директори) робили це у спосіб, який критикувало вище начальство, адже деякі відпочивали на морі навіть під час вступної кампанії.

У дисертації аналізуються корупція та хабарництво у середовищі вищої школи. Такі випадки проявлялися у вигляді небезкорисливого сприяння екзаменаторів на вступних випробуваннях, маніпуляціях з документами. Важливо наголосити, що такі явища були системними. До цього викладачів підштовхувало погане матеріальне становище, а також суттєве зростання абітурієнтського конкурсу після демографічного підйому після війни. Однак ми не схильні вважати всю освітню систему того часу наскрізь корумпованою.

Гострота матеріальних проблем і побутова необлаштованість штовхали частину науково-педагогічної інтелігенції на протиправні дії, що зазвичай полягали у порушенні правил набору до вишів студентів та аспірантів. Корупція, блат, протекція були властиві не лише викладачам, але й керівництву вишів, що підштовхувало своїх підлеглих до цього або потурало їм. Проте протиправна поведінка не була домінуючим стилем життя для працівників вищої школи, які залишалися законослухняними громадянами.

У **висновках** підсумовано результати дослідження, узагальнено обґрунтовані в дисертації основні положення, що виносяться на захист.

1. Історіографічний аналіз вивчення науково-педагогічної інтелігенції УРСР періоду «хрущовської відлиги» засвідчує недостатню увагу до працівників вищої школи в радянській історіографії, яка глорифікувала інтелігенцію. Широке висвітлення знайшли питання партійно-державного керівництва освітою та її інституційний розвиток. Сучасна українська історіографія, захоплюючись інтелігенцією загалом, лише приступає до вивчення її соціального портрету. Англomовна історіографія довгий час страждала на брак джерел, тому питання історії науково-педагогічної інтелігенції вивчались обмежено. Джерельна база роботи цілком достатня для об'єктивного відтворення історії науково-педагогічної інтелігенції на основі різноманітних методів історичного дослідження.

Соціокультурно та ідеологічно значуща роль науково-педагогічної інтелігенції привертала до неї увагу влади. Діяльність інтелігенції досліджувалась в радянській історіографії досить широко, проте неповноцінно. Обов'язковий елемент історичних праць радянського періоду про інтелігенцію – це ідеологізація. Відбувався аналіз переважно позитивних сторін минулого. Науково-педагогічна інтелігенція досліджувалась як у контексті розвитку вищої школи, так і в контексті соціальної історії в її радянському вигляді.

Неухильний і прогресивний розвиток освіти загалом і вищої школи зокрема досліджувався радянською історіографією у структурному аспекті. Соціальна складова розвитку вищої школи у таких справах відставала. Натомість власне соціальна історія, як

напрям досліджень, зображувала інтелігенцію як прошарок між двома класами робітників і селян.

Образ науково-педагогічної інтелігенції, сформований радянською історіографією, був досить позитивним. Народженою новою владою інтелігенція була «народною». Документальні свідчення про недоліки ігнорувалися, адже вважалося, що радянська інтелігенція високоморальна. У цілому, можна говорити про глянцеви́й образ інтелігенції загалом і науково-педагогічної інтелігенції зокрема, який потребує переоцінки з урахуванням сучасних методологічних засад та ширшого кола джерел.

Важлива суспільна роль науково-педагогічної інтелігенції обумовлювала значну ідеологізацію праці викладача вищої школи та формування її позитивного образу в радянські часи. Сьогодні, в умовах методологічного плюралізму та відкритості архівів, існує потреба більш повно і критично дослідити історію працівників вищої школи як соціально-професійної верстви та переглянути деякі усталені оцінки.

Пострадянська історіографія демонструє значну увагу до соціальної історії Радянського Союзу та України другої половини ХХ ст. Різні аспекти дослідження цього соціо професійного прошарку, так само як історії повсякденності на різних хронологічних періодах ХХ ст., є властивими сучасній українській історіографії. Характерною особливістю цих досліджень є те, що часто аналізується вся інтелігенція, без урахування її фахового поділу. За кількістю праць, однак, недостатньо простежується соціальний образ науково-педагогічної інтелігенції, має місце деяка її глорифікація.

2. Основним каналом формування науково-педагогічної інтелігенції була аспірантура. З огляду на складний стан в освітній сфері загалом були численні проблеми і в функціонуванні цього інституту. Багато труднощів при підготовці дисертацій, відносно невисока популярність викладацької праці спричиняли недостатній рівень дисертацій та низьку формальну і неформальну кваліфікацію науково-педагогічної інтелігенції. Заходи влади були спрямовані на посилення вимогливості до аспірантів, проте вони були неефективними. Менше ніж половина аспірантів закінчували навчання з підготовленими дисертаціями. Не призвела до відбору кращих на викладацьку роботу конкурсна система заміщення посад, адже в СРСР не було справжнього ринку праці. Поповнення викладацьких лав працівниками з виробництва відбувалося в обмежених рамках і проблему дефіциту кваліфікованих кадрів не вирішувало.

Стабільною проблемою для влади залишалася низька кваліфікація науково-педагогічної інтелігенції, як за формальними, так і реальними характеристиками. Проблеми матеріального характеру науково-освітньої галузі стримували професійне зростання викладачів та аспірантів. Вони були погано ознайомлені з дослідженнями іноземних колег, наукова комунікація відбувалася повільно і через проблеми друку статей і монографій. Викладацьке середовище було переважно чоловічим, в ньому були представлені різні національності. На фоні старіння кваліфікованих досвідчених кадрів поповнення їхніх рядів відбувалося за рахунок працівників без наукових ступенів.

3. Радянська держава покладала на науково-педагогічну інтелігенцію важливі функції, такі як збереження, примноження комуністичних цінностей та передача культурно-освітніх та наукових традицій, пропагандистську та виховну. Їх виконання було обов'язковим для викладачів вищої школи як за визначенням, так і за посадою.

Науково-педагогічна інтелігенція займалася науковою роботою, досліджувала важливі наукові проблеми і водночас навчала студентів. У цьому полягала її суспільна функція –

передача знань наступним поколінням. Радянська інтелігенція працювала у дуже скрутних умовах. Не вистачало обладнання, матеріалів, приміщень, тому заняття науковими дослідженнями були ускладнені об'єктивними і суб'єктивними факторами. Науковий компонент роботи викладачів поступався власне передачі знань. Це стосувалося перш за все працівників природничих факультетів, адже викладачі-гуманітарії таких особливих умов не потребували. Недостатнє забезпечення науково-дослідної діяльності позначалося на підготовці аспірантів, які не завжди успішно закінчували навчання.

На другому місці за важливістю перебувала пропагандистська функція науково-педагогічної інтелігенції. Викладачі мусили усіляко популяризувати радянську владу, Компартію та її ідеологію, доводити переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, таврувати опонентів тощо. Крім того, на викладачів групи гуманітарних наук, а особливо кафедр суспільних наук, покладалися обов'язки роз'яснювати рішення Компартії та уряду для широких кіл громадськості, на заводах, фабриках тощо.

Паралельно з цими функціями здійснювалася виховна функція науково-педагогічної інтелігенції. Влада вимагала від викладачів більшої роботи з виховання молодого покоління, аніж просто прищеплення взірцевих ідеалів та популяризація моральних чеснот. Кураторство, політичні інформації та організація культурного дозвілля, інші заходи в позанавчальний час стали неодмінним компонентом роботи викладача. Прагнучи убезпечити себе від покарань за різні аморальні та хуліганські учинки студентів, викладачі змушені були опікувати студентів досить щільно. Ефективність такої роботи не завжди була високою.

Такі вимоги до науково-педагогічної інтелігенції щодо позаурочної роботи зі студентами позбавляла викладачів значного обсягу вільного часу. Він був потрібний для сімейного життя, підвищення кваліфікації у бібліотеках та дозвілля. При цьому навчальне навантаження теж було великим. Тому негативним наслідком такого ставлення влади до виховної функції викладачів стало повільне наукове зростання кадрів. Також саме тому деякі викладачі виконували цю функцію формально, а інші узагалі відмовлялися цим займатися.

4. Комуністична партія прискіпливо контролювала усі сфери життя. Політика влади щодо інтелігенції у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. простежується на підставі її рішень щодо роботи вищої школи та інших постанов загального соціального характеру. Численні документи свідчать про велику увагу до проблем вищої школи. Однак з іншого боку дріб'язкова опіка була ілюстрацією недовіри. Від постійних інструкцій згори науково-педагогічна інтелігенція страждала, бюрократичні традиції СРСР заважали повноцінно виконувати її основні функції.

Компартія прагнула зберегти контроль над діяльністю вишів за собою. У партійних комітетах затверджували завідувачів кафедр суспільних наук, викладачів цих кафедр. Впливали вони також на кандидатури ректорів вишів.

Своєрідною формою контролю за викладачами були різноманітні нагороди, відзнаки. Це була моральна подяка і водночас стимул для інтелігенції. У матеріальному відношенні викладачі більше залежали від виконавчих органів влади. Інші методи стимулювання старанної роботи працівників вищої школи полягали у дозволі на службові відрядження в інші держави. Практикувались заборони сумісництва для викладачів, натомість залучались до викладання працівники з виробництва, інженери.

Лояльність викладача до влади забезпечувалася не лише гласно, але й таємно. Перевіркою займався КДБ через своїх співробітників та агентів. Вони були серед викладачів і студентів.

Політична лояльність, старанність в роботі викладача була обов'язковим елементом його творчого життя. Лише вони відкривали йому кар'єрні перспективи, які іноді могли сягати найвищих політичних і виконавчих посад. Публічність професійної діяльності викладачів вимагала від них бути обережним у своїх висловлюваннях.

5. Науково-педагогічна інтелігенція добре відчувала на собі події суспільно-політичного життя і реагувала на них. Однією з найважливіших подій хрущовського періоду став XX з'їзд КПРС у 1956 р. Він пробудив громадську думку та дискусії. Аналіз реакції педагогів вищої школи на цю подію дав підстави автору виділити три типи їх настроїв та поведінки. XX з'їзд продемонстрував місце інтелігенції в радянській державі. Її позиція свідчила про пасивність та підлеглість. Вона не знала, як утілювати в життя ці рішення, як змінювати навчальні програми. Реакція на промову М. Хрущова засвідчила несаможиттєвість, залежність, консерватизм науково-педагогічної інтелігенції.

6. У комуністичній ідеології існувала чітка градація важливості тих чи інших професій для влади. Пріоритетом уваги у державі користувалися партійні високопосадовці, військові, а публічно – робітники. Місце інтелігенції загалом та викладачів конкретно визнавалося як важливе. Влада цілком розуміла, що без інтелектуального потенціалу високоосвічених людей здобути масову підтримку населення, впроваджувати в життя комуністичну ідеологію буде важко. Тому влада прагнула підтримати високий позитивний статус та імідж наукової і науково-педагогічної інтелігенції.

З усіх наукових і науково-педагогічних працівників на середину 1960-х рр. майже всі доктори наук і понад половина кандидатів наук працювали у вишах. Аналогічно більшість осіб, які мали вчені звання, знаходили застосування своїх педагогічних здібностей саме у вищій школі. Вочевидь, наукові і педагогічні регалії давали певні переваги морального і матеріального характеру. Щоправда, слід урахувати ту обставину, що фахівці деяких наук мали значно вужче коло можливості працевлаштування і застосування своїх знань і вмінь у суспільстві загалом (наприклад, ветеринари, юристи).

У середовищі власне наукової та науково-педагогічної інтелігенції існувала своя ієрархія більш і менш шанованих спеціальностей. Державна політика, спрямована на розвиток важкої промисловості та домінування групи «А», обумовила більшу кількість наукових і науково-педагогічних працівників, спрямованих на обслуговування цих галузей. З величезною кількістю домінували техніки, велика кількість була фізико-математиків. Більша увага приділялася природничим наукам. У 1959 р. до «дефіцитних» спеціальностей відносили такі науки як фізика, математика, хімія, нова техніка, машинобудування. Відставали за кількістю учених такі галузі, як філософія, історія тощо. В особливому становищі перебували викладачі кафедр суспільних наук. Спеціальне завдання проводити лекційно-пропагандистську роботу принесло їм майже удвічі полегшене педагогічне навантаження. Інші переваги цієї групи викладачів полягали в тому, що їхнім працевлаштуванням займалися партійні органи.

Попри історіографічні оцінки престижності викладацької чи наукової праці, на нашу думку, престиж був недостатньо високим. Дефіцит кандидатів для вступу в аспірантуру, низька частка захищеності дисертацій, домінування у вишах викладачів без наукових чи педагогічних ступенів і звань, дефіцит навчального обладнання та матеріалів не сприяли високому суспільному статусу викладачів.

7. Повсякденне життя викладачів вищої школи було тісно пов'язане з виконанням професійних обов'язків, залежало від цього. Дефіцит вільного часу обмежував можливості

самовдосконалення, вирішення приватних справ. Найбільш гострою проблемою для науково-педагогічної інтелігенції була житлова, вона часто визначала місце роботи викладача. Саме вона спричинила фактичне нівелювання раціональних намірів оздоровити викладацький корпус за допомогою конкурсів. Побутовий дискомфорт не сприяв максимальному зосередженню викладачів на виконанні науково-педагогічної функції, самовіддачі тощо.

Викладачі мали фактично єдине джерело прибутків – це заробітна плата за основним (єдиним) місцем роботи, адже сумісництво обмежувалося. Незадовільне матеріальне становище штовхало їх інколи на аморальні учинки та протиправні вчинки. Строго контрольоване радянське суспільство, пронизане ідеологією комунізму, загалом терпимо ставилося до хабарництва. Корупцію підживлював також дефіцит навчальних місць та високий конкурс абітурієнтів. Джерела ілюструють присутність у лавах викладачів хабарників, однак домінуючою групою залишались чесні принципові викладачі, які виховували молоде покоління на здорових моральних засадах.

Науково-педагогічна інтелігенція УРСР 1950-1960-х рр. дзеркально відображала стан і якісні характеристики українського суспільства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРКИ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Булгакова О.В. З історії розвитку історичної науки в Україні (кінець 1940-х – 1950-ті рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 15. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 322–331.
2. Булгакова О.В. Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції України доби «відлиги» (на прикладі істориків) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 16. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 145–151.
3. Булгакова О.В. Науково-педагогічна інтелігенція України як об'єкт державної політики (середина 1950 – перша половина 1960 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 18. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 232–245.
4. Булгакова О.В. Становище наукової інтелігенції України у середині 1950-х рр. // Український історичний збірник. Вип.18. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 261–266.
5. Булгакова О.В. Особливості формування науково-педагогічної інтелігенції Радянської України у середині 1950-х – першої половини 1960-х рр. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 125 (№10). – С. 86–90 (видання входить до міжнародної наукометричної бази РІНЦ).

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

6. Булгакова О.В. Повсякденне життя наукової інтелігенції доби «відлиги» // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 189–191.
7. Булгакова О.В. Окремі сторінки повсякденного життя гуманітарної інтелігенції України (др. пол. 1950-х – сер. 1960-х рр.) // Матеріали ХХVIII-ї міжнародної наукової

красзнавчої конференції молодих учених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 17 грудня 2010 р.). – Харків: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 34–36.

8. Булгакова О.В. Науково-педагогічна інтелігенція України середини 1950-х – першої половини 1960-х років як об'єкт державної політики // Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією [Текст] : збірник матеріалів VIII Міжнародної наукової конференції, Ніжин, 5–6 квітня 2012 року / упоряд. Г.В. Самойленко; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – С. 76–80.

9. Булгакова О.В. Зміни в становищі науково-педагогічної інтелігенції УРСР у «хрущовський» період // Матеріали V Волинської Міжнародної історико-красзнавчої конференції [Текст] : м. Житомир, 9–10 листопада 2012 р.: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 141–142.

10. Булгакова О.В. Повседневная жизнь гуманитарной интеллигенции Украины «оттепели»: трансформации жизни и мировоззрения // Социальная мобильность в традиционных обществах: история и современность: материалы Всерос. науч. конф. с международным участием, посвященной 90-летию со дня рождения профессора М.М. Мартыновой и 100-летию со дня рождения профессора Б.Г. Плющевского. Ижевск, 20–21 ноября 2012 г. / отв. ред. и сост. В.В. Пузанов. – Ижевск, 2012. – С. 343–351.

11. Булгакова О.В. Научно-педагогическая интеллигенция в структуре интеллигенции Украины в хрущевский период // Исторические документы и актуальные проблемы археографии, источниковедения, отечественной и всеобщей истории нового и новейшего времени. Сборник тезисов докладов участников Третьей международной конференции молодых ученых и специалистов «Сіо–2013» / [отв. ред. С.А. Котов]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. – С. 79–82.

12. Булгакова О.В. Динамика количественно-качественных показателей научно-педагогической интеллигенции Украины в «хрущевский» период // Педагогика высшей школы: диалог эпох: материалы Международной научно-практической конференции / под ред. И.Ю. Лапиной, С.Ю. Каргапольцева. – СПб.: СПбГАСУ, 2013. – С. 110–114.

13. Булгакова О.В. Влияние хрущевской «оттепели» на жизнь интеллигенции Украины. // XXth international scientific-practical conference «HUMAN AND NATURE SAFETY 2014» 7–9 May, 2014, ALEKSANDRO STULGINSKIO UNIVERSITETAS. Akademija, Kauno r., 2014. – С. 97-99.

14. Булгакова О.В. Становище наукової інтелігенції України у середині 1950-х рр. // Матеріали Шостої Всеукраїнської наукової конференції «Інтелігенція і влада» 20-23 травня 2014 року. – Одеса, «Астропринт» 2014. – С. 28–30.

15. Булгакова О.В. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упор. Н.О. Лаас. – К.: ІУ НАНУ, 2015. – С. 556–574.

АНОТАЦІЯ

Булгакова О. В. Науково-педагогічна інтелігенція радянської України (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.): формування, становище та діяльність – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація присвячена дослідженню формування, становища та діяльності науково-педагогічної інтелігенції УРСР у другій половині 1950-х – середині 1960-х рр.

Розглядаються методи формування інтелігенції вищої школи та кваліфікаційні характеристики викладачів. У дисертації аналізується діяльність науково-педагогічної інтелігенції та виділяється її суспільна, пропагандистська та навчально-виховна функція. Значну увагу приділено стосункам органів влади та науково-педагогічної інтелігенції. Розгляд характеристик науково-педагогічної інтелігенції здійснено на фоні усїєї наукової інтелігенції, визначено її фахову структуру та запропоновано пояснення цього.

На підставі нових джерел здійснена спроба переглянути усталене твердження про престижність професії викладача і вказано, що привабливість цієї професії була невисокою. У дисертації проаналізовано реакцію науково-педагогічної інтелігенції на XX з'їзд КПРС. Досліджено вплив матеріально-побутового компонента на життя науково-педагогічної інтелігенції, розглядається забезпеченість житлом працівників вищої школи і зазначається, що надання службового житла слугувало важливим чинником забезпеченості вишу кваліфікованими кадрами. У дисертації розглянуто приклади зловживання працівників вищої школи службовим становищем.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, Українська РСР, вища школа, науковці, викладачі, «хрущовська відлига».

АННОТАЦИЯ

Булгакова О. В. Научно-педагогическая интеллигенция советской Украины (середина 1950-х – первая половина 1960-х гг.): формирование, положение и деятельность – кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація посвящена дослідженню формування, положення і діяльності науково-педагогічної інтелігенції УРСР во второй половині 1950-х – середині 1960-х гг.

Рассматриваются методы формирования интеллигенции высшей школы и квалификационные характеристики преподавателей. В диссертации анализируется деятельность научно-педагогической интеллигенции и выделяется ее общественная, пропагандистская и учебно-воспитательная функция. Значительное внимание уделено отношениям органов власти и научно-педагогической интеллигенции. Анализ характеристик научно-педагогической интеллигенции произведен на фоне всей научной интеллигенции, определены ее профессиональная структура и предложено объяснение.

На основании новых источников предпринята попытка пересмотреть устоявшееся утверждение о престижности профессии преподавателя, и указано, что привлекательность этой профессии была невысокой. В диссертации проанализирована реакция научно-педагогической интеллигенции на XX съезд КПСС. Исследовано влияние материально-бытового компонента на жизнь научно-педагогической интеллигенции, рассматривается обеспеченность жильем работников высшей школы и указано, что предоставление служебного жилья служило важным фактором обеспеченности вуза квалифицированными кадрами. В диссертации рассмотрены примеры злоупотребления работниками высшей школы служебным положением.

Ключевые слова: научно-педагогическая интеллигенция, Украинская ССР, высшая школа, научные работники, преподаватели, «хрущевская оттепель».

SUMMARY

Bulhakova O. Scientific-pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR (the middle of 1950s - first half of 1960s): formation, position and activities – thesis's manuscript.

The thesis is devoted to the study of the formation, position and activities of the scientific-pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s – the mid-1960s.

The thesis examines the process of formation of the faculty of higher education, which was carried out with the help of the postgraduate study institute and direct co-optation in production. Investigating the circumstances of conducting competitions for filling vacancies in universities has shown that their effectiveness was low. During the studied period, qualifying characteristics of the scientific and pedagogical intelligentsia improved, however, the replenishment of teachers' ranks was still carried out at the expense of personnel without scientific degrees and academic titles.

The thesis analyzes the activity of the scientific-pedagogical intelligentsia and highlights its social, propaganda and educational-educational function. The increase of knowledge, the publication of scientific works, transfer of cultural potential to the descendants were the content of the public function.

The propaganda function of high school employees was to hold lectures, talks, consultations at factories, factories, enterprises, institutions, etc., during which the public informed about the latest decisions of the next congress of the CPSU or the government decree, the international situation. The content of all the events was very politicized, because it was only necessary to praise the Communist Party and its leaders.

Educational function for the appointment of the scientific and pedagogical intelligentsia was more important than propaganda, but in the Soviet coordinate system it was less valuable. Teaching young people in the basics of certain sciences and specialty was generally under quite difficult conditions, because the educational and material base was insufficient. The political education of young people overshadowed the implantation of humanistic values. However, selfless teaching of teachers contributed to the preparation of the necessary specialists for the country. In the dissertation are examples of low-quality performance of their functions by teachers and their overload with bureaucratic work.

State policy on higher education in the USSR consisted in the detailed regulation of educational and educational processes and control over the activities of the scientific and educational intelligentsia. The tight burn of high school staff showed a distrust of them.

For the scientific and educational intelligentsia, the CPSU, then the Soviet government, the Communist Party of Ukraine, and finally the government of the Ukrainian SSR, were in the first place of great importance. In the dissertation it is noted that the rector or the director of higher education, who defended the interests of his subordinates, played an important role in the relations of the scientific-pedagogical intelligentsia with the authorities. It is analyzed the privileged position of the departments of social sciences, whose heads were appointed in agreement with the Central Committee, and the teachers – with the regional committee of the Communist Party. It was emphasized that the scientific-pedagogical intelligentsia occupied a subordinate position in relations with the authorities, but the authorities were also interested in constructive relations with the intelligentsia, which carried out important ideological and expert functions.

An important place for the professional characterization of the scientific and pedagogical intelligentsia is its consideration in the structure of the scientific intelligentsia in general. In the dissertation research the professional division of both the whole and scientific-pedagogical intellectuals, quantitative indicators is analyzed. It is noted that Ukrainian realities confirmed the

all-union tendencies of the dominance of scientists of natural sciences (technical, physical and mathematical, biological sciences, etc.), while humanities gave way to the latter as numerically and in the amount of state attention.

On the basis of sources, the author makes an attempt to revise the established statement about the prestige of the profession of a scientist and indicates that the attractiveness of this profession was low. It was a bit higher in naturalists, and the lowest in humanities. In spite of a good salary, low contests in postgraduate studies, the involvement of high-level specialists in production, a significant number of people in higher educational establishments without scientific and pedagogical regalia showed other professional priorities in youth.

The dissertation states that the scientific-pedagogical intelligentsia actively responded to the 20th Congress of the CPSU, which became fatal for the country. On the basis of archival data on the holding of a closed meeting of the party's assets to discuss the secret report of Khrushchev, it was concluded that there are three main types of reaction to Khrushchev's statement: confusion due to uncertain perspectives for the educational process; the approval and the desire to continue the resolute struggle with the relics of «personality cult»; expressing concern and inappropriate disclosure of information about repression under the pretext of the threat of reputational losses for the Soviet Union.

The material and living component of the life of the scientific and educational intelligentsia played an important role in influencing the mood of the teachers. The dissertation examines the provision of housing for high school employees and states that the provision of official housing served as an important factor in ensuring higher education by skilled personnel. The analysis of various sources allowed to reveal the facts of the illegal behaviour of teachers who were corruption and bribery. The dissertation deals with various examples of abuse of high school officials by office. It is emphasized that in the environment of high school employees, this was a tolerant phenomenon.

Key words: scientific-pedagogical intelligentsia, Ukrainian SSR, high school, scientists, teachers, «Khrushchev thaw».